

A mémelmélet érvényesülési lehetőségei a társadalmi kommunikációban III.

¹ Roman JAKOBSON, *Hang – Jel – Vers*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1969, 216.

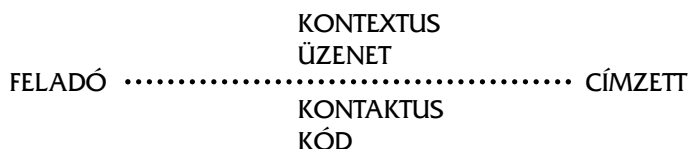
Roman Jakobson nézetei a nyelv funkcióiról

Ebben a részben Roman Jakobson elméletével szeretnék foglalkozni, mely magyarul nyomtatott formában először 1969-ben jelent meg *Hang – Jel – Vers* címmel. Mielőtt hagynám, hogy a memetika rárontson erre a gyanútlanul ólálkodó elméletre, lássuk, mit is alkotott tulajdonképpen Jakobson!

Gondolatai nagy részét szó szerint átveszem tőle, ugyanis, sok más szerzővel ellentétben, Jakobson nagyon érthetően és tisztán fogalmaz, éppen ezért gondolatainak magyarázata nem szükségszerű. Írásában leginkább a poétikával foglalkozik, és a köré a kérdés köré szervezi gondolatait, hogy milyen szempontok szerint nevezhető az egyik nyelvi közlemény műalkotásnak, a másik pedig nem.

Elmélkedése során kitér a kommunikáció aktusának összetevő elemeire, és leírja, hogy a nyelvet funkcióinak sokféleségében kell tanulmányoznunk. Ezek az említett funkciók azok, amelyek Jakobsont érdekessé tették számomra, és kihívást állítottak a memetika elé. „E funkciók körvonalazása bármely beszédesemény, a nyelvi kommunikáció bármely aktusa összetevő elemeinek tömör áttekintését kívánja meg. A FELADÓ küld egy ÜZENETet a CÍMZETTnek. Hogy hatékony legyen az üzenet, egy KONTEXTUS-t kíván, amire utal, ami a címzett által megragadható és ami vagy verbális, vagy verbalizálható. Továbbá a feladó és a címzett (vagy más szavakkal a kódoló és a dekódoló) számára teljesen vagy legalább részben közös KÓDOT kíván meg és végül a KONTAKTUS-t, a fizikai csatornát, a pszichológiai kapcsolatot a feladó és címzett között, ami lehetővé teszi számukra, hogy kommunikációs kapcsolatba lépjenek és abban maradjanak.”¹

Ez a következő ábrán szemléltethető:

Igen ám, de ez eddig semmi újat nem jelent, mindezek az összetevők (bár némileg új színben feltüntetve) Shannon és Weaver óta már ismertek. Az érdekes rész ott kezdődik, hogy minden egyes összetevőhöz hozzárendel Jakobson egy funkciót. Fontos tudni, hogy nagyon nehéz (ha nem egyenesen lehetetlen) olyan nyelvi üzenetet találni, mely csak egy funkciót látna el a hatból. A legtöbb esetben arról van szó, hogy van egy domináns funkció, de emellett a háttérben felfedezhető még legalább egy, de akár több alfunkció is. A hat funkció tehát a következő:

2 Uo., 217.

3 Uo., 219.

4 Uo., 220.

5 Uo.

6 Uo., 221.

7 Uo.

„A KONTEXTUSra irányulás – röviden az úgynevezett utaló REFERENCIÁLIS »denotatív«, »megismeréssel kapcsolatos« funkció – számos üzenet elsődleges feladata. [...] A feladóra irányuló úgynevezett érzelmi jellegű EMOTÍV vagy »expresszív« funkció arra van hivatva, hogy közvetlenül kifejezésre juttassa a beszélő magatartását azzal szemben, amiről beszél. [...] A tisztán emotív réteget az indulatszók képviselik a nyelvben. [...] Az indulatszavakban feltáruuló emotív funkció bizonyos mértékig valamennyi megnyilatkozásunkat színezi a hangzás, a grammatika és a lexika síkján.”² „A CÍMZETT felé irányuló KONATÍV funkció legtisztább grammatikai kifejeződése a vocativus és az imperativus (vagyis a megszólítás és a felszólítás nyelvtani kategóriája), ami szintaktikailag, morfológiailag és gyakran még fonológiai szempontból is eltér más főnévi és igei kategóriáktól. A felszólító mondatok lényegesen különböznek a kijelentő mondatoktól: az utóbbiak alávethetők egy igazságérték-vizsgálatnak, az előbbieket nem.”³ Ezt megérthetjük, ha valami olyasmire gondolunk, hogy ha Józsi felszólítja Petit, hogy igyon, akkor ennek a felszólításnak az esetében értelmezhetetlen, hogy igaz-e vagy sem. Az, hogy „Igyál!”, nem lehet se hamis, se igaz. „Vannak üzenetek, amelyeknek elsődleges céljuk, hogy létrehozzák, meghosszabbítsák vagy megszakítsák a kommunikációt, ellenőrizték, hogy a csatorna működik-e, felébredszék a beszélők figyelmét vagy meggyőződjenek folyamatos figyelmükről.”⁴ Ezt a funkciót Jakobson FATIKUS funkciónak nevezi és a KONTAKTUSra irányulást takarja. A fatikus funkció „kifejezésre juthat szertartásossá vált formulák bőséges változatai, egész dialógusok által, amelyeknek egyetlen céljuk a kommunikáció meghosszabbítása.”⁵ „Valahányszor az adó és/vagy címzett szükségét érzi, hogy megállapítsa, vajon azonos kódot használnak-e, a beszéd a kódra irányul: ez a METANYELVI (azaz magyarázó) funkció.”⁶ Példaként említhető, amikor a tanár megkérdi a diákokat, hogy értik-e, amit mond, vagy valakinél visszakerdezzünk az előtte elhangzottakra, mert nem értjük vagy nem tudjuk követni. Jakobson azt is leírja, hogy a nyelvtanulási folyamatok, de különösképp az anyanyelv gyermekkorban való elsajátításának folyamata bőséggel használ metanyelvi műveleteket. „A KÖZLEMÉNYre mint olyanra való »beállítás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért, a nyelv POÉTIKAI funkciója.”⁷

Tehát akkor, a hat funkció a referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi, poétikai. Az előbbihez hasonló ábrán szemléltetve így fest:

Ezek tehát azok a részek Jakobson könyvéből, melyek általánosságban véve a kommunikációval foglalkoznak, és emiatt alapot biztosíthatnak a memetikával való összevetésre. Az alábbiakban megvizsgálom, hogy a memetika szemszögéből nézve milyen magyarázat adható a nyelv funkcióira.

A nyelv funkciói a memetika szemszögéből

Korábban már említettem, hogy Susan Blackmore-ral a könyve vége felé egy leheteynit elszalad a ló. Neki például szent meggyőződése, hogy a nyelv kialakulásának okairól zajló több évszázados vita megoldása a memetikában keresendő. Véleménye szerint a mémek hatására és nyomására alakult ki a nyelv, mivel a mémek terjesztését ez az „eszköz” jobban szolgálta a jelnyelvnél. Ezzel növekedett a mémek másolási megbízhatósága, termékenysége és az élettartama is. Elmondása szerint a komplex nyelvtan kialakulása ezután már magától értetődő. Bár nem a mémekre gondolkodva, de Carl Sagan hasonló következtetésre jut: „A gesztus- vagy jelnyelveken közölhető gondolatok repertoárja és a közlés sebessége azonban korlátozott. Darwin mutatott rá, hogy gesztusnyelveket nem lehet hatékonyan alkalmazni, amikor a kezünk mással van elfoglalva, továbbá éjszaka, vagy amikor más okból nem látjuk a mutogató kezeket. Elképzelhető, hogy a gesztusnyelveket először kiegészítették, majd felváltották a beszélt nyelvek.”⁸ Ha Blackmore gondolatmenetét követjük, akkor akár le is zárhatnánk ezt a részt azzal, hogy Jakobson téved, a nyelvnek csak egyetlen funkciója van, mégpedig a mémek terjesztése. Ám én nem így gondolom.

A következőkben azt szeretném megvizsgálni, hogy illeszthető be a memetikába Jakobson hat funkciója. Kiindulási pontom tehát az, hogy a memetika szerint a mémek utánzással terjednek, ami nevezhető kommunikációnak, vagyis betartják a Jakobson által használt nyelvi kommunikációs modell által megszabott játékszabályokat. Mivel e modell mindegyik összetevőjéhez tartozik egy-egy funkció, így ezeknek is szerepük kell hogy legyen a mémek terjedésében. Jakobson funkciói a nyelvi kommunikációra vonatkoznak, így most nem kerül terítékre például a képek által zajló kommunikáció, amire viszont a kommunikáció matematikai modellje kiterjed.

Hogy a következő részt „kézzelfoghatóbbá” (mennyire nem illik ez a szó a memetika tudományához!) tegyem, felvázolok egy példát. Van egy vicc-mém, amely Kati agyában van elraktározva. Mivel a mém alapvető készítése, hogy terjedjen, így ez a vicc is szeretne minél

több agyat „megfertőzni”. Kati elmeséli a viccet Péternek, és ezzel a tettevel a mém sikeresen újabb példányt készített önmagáról. Ennek a másolásnak a sikeressége viszont óriási mértékben függ attól, hogy Kati *hogyan* meséli el a viccet Péternek. Itt jönnek a képbe a nyelv funkciói. Csak azért, hogy kéznél legyen, újfent ideidézem a Dawkins által meghatározott három tényezőt, melyek a sikeres mém „recept-jét” alkotják: másolási megbízhatóság, termékenység, élettartam.

Ami ezek közül számunkra most a legfontosabb lesz, az a másolási megbízhatóság és az élettartam. Azért van ez így, mert a termékenység tényezője inkább arra vonatkozik, hogy Kati *hányszor* meséli el a viccet, nem arra, hogy *hogyan*.

A másolási megbízhatóság értelmezése a nyelv funkcióinak viszonylatában

A másolási megbízhatóságon azt kell értenünk, mennyire pontosan képes egy mém önmagát másolni. A mutáció természetesen fontos (pontosabban elengedhetetlen) tényezője mindenféle evolúciónak, ám a túl nagymértékű mutációtól az evolúció „bedilizne”, ahogyan arra Dennett is rámutat. Emiatt szükségszerű, hogy a generációk között a mutáció mértéke ne lépjen át egy kritikus pontot. A mutáció féken tartásának eszköze a másolási megbízhatóság.

Ha a fejünkben megszületik egy új mém, ám azt elmesélve a befogadók nem tudják megérteni, megjegyezni, értelmezni, akkor annak a mémnek alacsony a másolási megbízhatósága és nagy valószínűséggel néhány generáción belül kipusztul. Ennek számos oka lehet, például a mém túl bonyolult vagy túl hosszú, vagy egyszerűen értelmetlen. A természetes szelekció az ilyen mémeket kiszűri, és azok a mémek terjednek el jobban a mémállományban, melyek természetüknél fogva pontosabban másolhatók kommunikáción keresztül. De melyek azok a funkciók a nyelvi kommunikációban, amelyek elősegítik az üzenet minél pontosabb másolását? Véleményem szerint ezek a *fatikus* és *metanyelvi* funkciók.

A fatikus funkciónak különösen az az aspektusa érdekes, hogy ellenőrzi, működik-e a csatorna, felébreszti a beszélők figyelmét, vagy meggyőződik folyamatos figyelmükről. Visszatérve a példához, tehát ez azt jelentheti, hogy Kati éppen meséli a viccet Péternek, így a mém éppen „átadódik”, ám Kati észreveszi, hogy Péter másfelé figyel. Kati megáll egy pillanatra, és rákérdez partnerénél, hogy figyel-e. Ezzel a tettevel Pétert visszatereli a vicchallgatásra, amiből az következik, hogy jobban megjegyzi a viccet (tehát pontosabb másolat készül róla). Hasonló eset lehet, ha a viccet telefonon meséli Kati, és rákérdez, hogy hallja-e őt Péter, vagy mielőtt a mesélésbe kezdene, felkelti a figyelmét azzal, hogy „Milyen jó viccet hallottam tegnap!”

A metanyelvi funkció esetében nem az a legfontosabb, hogy a másik fél hallja-e, vagy figyel-e arra, amit az üzenetküldő mond,

hanem, hogy érti-e, azonos kódot használnak-e. Ha Kati egy informatikával kapcsolatos viccet mesélne Péternek, ami tele van az informatikusok által használt szakzsargonnal, ám Péter ezt nem ismeri, akkor ugyan lehetséges, hogy Peti megjegyezné a viccet, és akár tovább is adná valakinek, de rendkívül valószínűtlen. Amikor Kati észreveszi (vagy Peti szól), hogy partnerének nem világos a mondanója, akkor néhány kommunikációs lépéssel ezt tisztázhatják, és Kati a viccet „lefordíthatja” hétköznapi nyelvre. Feltételezem, nem okozok nagy meglepetést azzal, hogy ezzel a tettevel jelentősen megnövelte a vicc másolási megbízhatóságát. Létezhetnek azonban olyan viccek, amelyek más kódra fordítva elveszítik „viccességüket”, ami miatt a befogadó nem fogja megjegyezni. Az ilyen vicc-mémek csak olyan befogadók között tudnak jól terjedni, akik számára ismeretes az a kód, melyben az adott mém sikeres tud lenni (gondoljunk csak az egyes nyelvek lefordíthatatlan szóvicceire).

Láttuk tehát, hogy a nyelvi kommunikáció fatikus és metanyelvi funkciója képes növelni egy mém másolási megbízhatóságát, de mi a helyzet a megmaradt négy funkcióval?

Összefüggések egy mém élettartama és az átadásának milyensége között

Egy mém élettartama azt is jelöli, hogy egy bizonyos agyban milyen sokáig képes megmaradni, mielőtt az illető elfelejtené, és azt is, hogy a mémállományban milyen hosszán tud fennmaradni. Fontos, hogy az én agyamban egy vers meddig marad meg: minél hosszabb ideig, annál többször tudom továbbadni, de egy igazán sikeres mém jóval túléli az embert (például Shakespeare drámái). Kétségtelen, hogy az írás megjelenése előtt nagyobb szerepet kapott az, hogy egy illető meddig képes emlékezni egy történetre, hiszen akkor a mémek tárolásának nem volt semmilyen külső eszköze, de ma sem elhanyagolható a megjegyezhetőség. Ha egy recept vagy történet vagy vers, amely megszületik az agyamban mint mém, és jó másolási megbízhatósággal tudna továbbadódni, akkor sem biztos, hogy sikeres lesz. Ha nem elég érdekes, vagy pusztán nincs miért megjegyezni, akkor hiába másolható könnyen, nem fog másolódni. Jakobson funkciói között találunk olyanokat, melyek azt (is) szolgálják, hogy az üzenetem érdekesebben adódjon át. Ezek az *emotív* és a *poétikai* funkciók.

Ahogy az erre vonatkozó részben fentebb olvasható, az indulatszók képviselik a tisztán emotív szintet egy nyelvben, de hangsúlyosan megjelenik az emotív funkció olyan esetekben is, amikor üzenetemet expresszív jegyek kíséretében továbbítom. Idevágó példaként említhető a mostanában nagy népszerűségnek örvendő stand up comedy műfaja. A humoristák előadásaikban történeteiket előadómódjukkal teszik érdekesebbé. Az ő esetükben (főleg) az emotív funkció segítségével készülnek mémjeikről sikeres másolatok. Visszatérve Katihoz és Péterhez, ha a vicc több érzellemmel, indulatszavakkal gaz-

dagon tarkítva kerül elmondásra, valószínűbb, hogy Peti érdekesebbnek fogja találni, és a mém tartósan az agyába költözik.

9 JAKOBSON, I. m.,
221.

A poétikai funkció segítségével nyelvi megnyilvánulásunkat művészi szintre tudjuk emelni. Ekkor a közleményre magáért a közleményért koncentrálunk. „A poétikai funkció a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem csupán uralkodó, meghatározó funkciója, míg minden más nyelvi tevékenységben másodlagos, járulékos alkotóelemként vesz részt.”⁹ Tökéletes példa a költészet. Ha Ady Endre gondolatait nem versben fogalmazta volna meg, hanem csak egyszerűen, hétköznapi nyelvezettel leírja, valószínűleg ma nem is ismernénk a nevét. Ő azonban úgy döntött, hogy verset ír, ezzel teret engedve a poétikai funkciónak és drasztikusan megnövelve mémjei élettartamát.

Hátra maradt még a referenciális és a konatív funkció, lássuk, velük mit tudunk kezdeni!

A referenciális és a konatív funkció prob- lematikája

Az a probléma a fentebbi két funkcióval, hogy nem látható világosan, segítenek-e a mémek terjesztésében. Azok az üzenetek, melyekben a referenciális funkció dominál, általában a környezetre (kontextusra) való utalást tartalmaznak. Például az az igen gyakori eset, amikor megjegyezzük, hogy milyen gyönyörű idő van, sokszor ilyen funkciót lát el. A konatív funkció dominál a megszólításokban és a felszólításokban. Egyik esetben sem világos, hogy ezek hogyan járulnak hozzá a mémek hatékonyabb terjesztéséhez.

A konatív funkció esetében elképzelhetőnek tartok egy olyan lehetőséget, hogy ez mégiscsak a mémek termékenységre hat, tehát hogy *hányszor* kerül egy bizonyos mém átadásra. Ennek a funkciónak a megjelenése a megszólításokban ezt úgy látja el, hogy beindítja a kommunikációt, amelyben majd a mémek terjedhetnek. A felszólítások esetében viszont ugyanez nem mondható el. Amikor valakit felszólítok, hogy hajtson végre valamilyen cselekvést, akkor kevés esetben utalok olyanra, amit az illető alpból ne tudna. Arra gondolok ez alatt, hogy hiába szólítom én fel az ismerősömet, hogy derívaljon le bizonyos számokat, ha ezzel a tudással ő nem rendelkezik. Tehát, mivel olyanra szólítom fel, amit már tud, nem kerül új mém átadásra, vagyis egy már meglévő mém által irányított cselekedetre szólítom fel. Ennél fogva a konatív funkciónak a felszólításokra vonatkozó része több esetben szolgálhatja a mémek „szabályozását”, mintsem új mém átadását.

A referenciális funkció esetében sem mindig kerül új mém átadásra. Azzal, hogy megjegyezzük, milyen szép az idő, vagy milyen sokan vannak az utcán, vagy milyen nagyra nőtt ez a fa, nem adunk át új mémet, ugyanis a másik fél részéről nem történik utánzás. Ezek inkább kitöltik a mémek átadása közti réseket a kommunikációban.

Végeredményben arra jutottam, hogy a Jakobson által meghatározott nyelvi funkciók közül a fatikus és a metanyelvi a mém másolási megbízhatóságát segíti elő; az emotív és a poétikai a mém élet-tartamát; a referenciális és a konatív pedig kis részben a mém termékenységét. Az utóbbi kettő inkább arra látszik alkalmasnak, hogy alapot, alkalmat, háttérrel és táptalajt biztosítson a kommunikációban a mémek terjedésének. Mindig tartsuk azonban szem előtt, hogy a legritkább esetben lát el egy nyelvi közlemény csupán egy funkciót. Szinte mindig felfedezhető a domináló funkció mellett/mögött legalább egy, de akár több más funkció is. A hat funkció megfelelő vegyítésével maximalizálható egy mém terjedésének valószínűsége a nyelvi kommunikáción keresztül.

Folytatjuk

Only, self portrait

